

## ADABIY TOPISHMOQLARNING BADIY TAKOMIL XUSUSIYATLARI

Zebiniso Mulloqulova  
Buxoro davlat universiteti

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada adabiy topishmoqlarning janriy tabiati, badiiy-estetik imkoniyatlari va tarixiy-poetik takomil jarayoni tadqiq etiladi. Topishmoqning xalq ogʻzaki ijodidagi anʼanaviy modeli yozma adabiyotda badiiy qayta ishlanishi, obraz, ramz, metafora, tashbeh, personifikatsiya, ritm, tovush takrori va kompozitsion sir saqlash usullari orqali qanday murakkablashishi tahlil qilinadi.

**Kalit soʻzlar:** adabiy topishmoq, xalq ogʻzaki ijodi, poetika, obraz, ramz, metafora, tashbeh, personifikatsiya, badiiy tafakkur, janr transformatsiyasi, estetik funktsiya, interaktiv oʻqish

## ARTISTIC AND AESTHETIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF LITERARY RIDDLES

Zebiniso Mulloqulova  
Bukhara State University

**Abstract:** This article examines the genre nature of literary riddles, their artistic and aesthetic potential and the process of their historical and poetic development. It analyzes how the traditional model of the riddle in oral folk literature is artistically reworked in written literature and becomes more complex through imagery, symbolism, metaphor, simile, personification, rhythm, sound repetition and compositional techniques of concealing the answer.

**Keywords:** literary riddle, oral folk literature, poetics, image, symbol, metaphor, simile, personification, artistic thinking, genre transformation, aesthetic function, interactive reading

Inson tafakkuri olamni anglash jarayonida bevosita kuzatish bilangina cheklanmaydi. U koʻrgan narsasini tasavvur qiladi, unga nom beradi, oʻxshatadi, ramzlashtiradi va shu tariqa borliqning yashirin maʼnolarini kashf etishga intiladi. Topishmoqning mohiyati oddiy savol-javobdan ancha keng. Unda biror narsa yoki hodisaning nomi bevosita aytilmaydi, balki uning belgilarini badiiy tasvirlash orqali yashirinadi. Topishmoq inson tafakkurining eng qadimiy va ayni paytda eng ixcham poetik shakllaridan biridir. U tashqi koʻrinishidan oddiy savol-javobga oʻxshasa-da, mazmunan narsa-hodisaning muhim belgilarini bevosita nomlamasdan, ularni obrazli ishoralar orqali yashirishga asoslanadi. Shu jihatdan topishmoq nafaqat folklor janri,

balki kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish jarayonlarini badiiy shaklda birlashtiruvchi tafakkur hodisasidir.

Adabiy topishmoq esa ana shu folkloriy tajribaning yozma adabiyotdagi ijodiy davomidir. Yozuvchi yoki shoir an'anaviy topishmoqning "nimani yashirish?" tamoyilini saqlagan holda, uning ifoda doirasini kengaytiradi: yashirilgan predmet o'rniga tushuncha, ruhiy holat, vaqt, xotira, tabiat hodisasi, inson xarakteri yoki hatto badiiy g'oyaning o'zi qo'yilishi mumkin. Natijada topishmoq faqat yechiladigan mantiqiy o'yin emas, balki ko'p qatlamli estetik matnga aylanadi.

Shu jihatdan qaralganda, adabiy topishmoqlar nafaqat badiiy ijodning bir ko'rinishi, balki ma'naviy-ma'rifiy tarbiya vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ular orqali insonning mulohaza qilish qobiliyati, diqqat-e'tibori, ma'naviy dunyosi ham boyiydi. Bunday janrda yozilgan asarlar nafaqat bolalar, balki kattalar uchun ham qiziqarli bo'lib, o'quvchi qalbida o'y va tafakkur uyg'otadi. Ushbu jihatni quyidagi topishmoqda ham kuzatishimiz mumkin:

Qaddi nozik, bir daraxt  
Bargi yerga to'kilgan.  
Shoxga kimdir sharsimon,  
Qizg'ish chiroqni ilgan.  
Bu meva yodning koni,  
Qani kel, chetda turma.  
Topsang jumboq javobin,  
Senga beraman...[4,15-b]

Bugungi adabiyotshunoslikda janrlararo aloqalar, folklor va yozma adabiyot munosabati, intertekstual tafakkur hamda o'quvchi faolligi masalalarining dolzarblashuvi adabiy topishmoqni yangicha nazardan o'rganish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi adabiy topishmoqlarning badiiy takomil xususiyatlarini poetik vositalar, kompozitsion qurilish, obrazlilik va o'quvchi bilan estetik muloqot nuqtayi nazaridan tizimli ravishda yoritishdan iborat.

#### 1. Topishmoqning folkloriy ildizlari va adabiylashuv jarayoni

Topishmoqning asosiy poetik qonuni predmetni to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, uning belgilarini boshqa narsa yoki hodisaga ko'chirishdir. Masalan, rang, shakl, tovush, harakat, makon yoki vazifaga oid belgi boshqa bir obraz orqali beriladi. Bunday usul tinglovchini tayyor axborotni qabul qiluvchi emas, balki mazmunni qayta tiklovchi subyektga aylantiradi.

Folklor topishmoqlarida an'anaviylik kuchli: tabiat, maishiy buyumlar, mehnat qurollari, hayvonlar, o'simliklar va inson a'zolari tez-tez topishmoq obyekti bo'ladi. Adabiy topishmoqda esa predmet doirasi kengayadi. Shoir "sukut", "xotira", "bolalik", "vaqt", "sog'inch" singari mavhum tushunchalarni ham topishmoqning yashirin obyekti sifatida tanlashi mumkin. Demak, adabiylashuvning muhim belgisi -

topishmoq predmetining konkretlikdan abstraktlikka, bir qatlamli belgidan ko'p qatlamli ma'noga siljishidir.

Bunda folkloriy model butunlay yo'qolmaydi. Aksincha, uning semantik yadrosi saqlanadi: javob yashirin, belgilar esa ko'rinadigan shaklda beriladi. Yozma adabiyot mazkur yadroni individuallashtiradi, muallifning estetik dunyoqarashi bilan boyitadi.

## 2. Badiiy takomilning asosiy poetik belgilari

Adabiy topishmoqlarning badiiy takomilini bir necha o'zaro bog'liq xususiyatlar orqali ko'rish mumkin. Birinchisi - obrazlilikning kuchayishi. Oddiy topishmoqda predmetning tashqi belgisi yetakchi bo'lsa, adabiy topishmoqda uning poetik qiyofasi yaratiladi. Predmet "qanday?" degan savolga emas, "qanday tasavvur uyg'otadi?" degan savolga ham javob beradigan tarzda tasvirlanadi.

Ikkinchisi - metaforik ko'chishning murakkablashuvi. Topishmoqning tabiati metaforaga juda yaqin: bir predmet ikkinchisining belgisi orqali ko'rsatiladi. Biroq adabiy topishmoqda bitta metafora o'rniga metaforalar zanjiri paydo bo'lishi mumkin. Masalan, vaqtni "ko'rinmas yo'lovchi", "iz qoldirmaydigan mehmon", "qaytmaydigan daryo" tarzida ketma-ket obrazlash mumkin. Bu yerda javob faqat bitta predmet emas, turli obrazlar kesishmasida yuzaga keladigan semantik markazdir.

Uchinchisi - personifikatsiya(tashxis)ning faol qo'llanishi. Tabiat hodisasi, buyum yoki mavhum tushunchaga insoniy xususiyat berilishi topishmoqni dramatiklashtiradi. "Gapiradi, ammo tili yo'q", "yuradi, ammo oyog'i yo'q" kabi qurilmalar folklorda ham mavjud bo'lsa-da, adabiy ijodda ular psixologik va falsafiy ma'nolar bilan boyitilishi mumkin.

To'rtinchisi - ritmik va fonik uyushqoqlik. Qofiya, alliteratsiya, takror, parallelizm va qisqa sintaktik qurilmalar topishmoqning esda qolish xususiyatini kuchaytiradi. Ayniqsa bolalar adabiyotida tovush o'yini mazmunni idrok etish bilan birga estetik zavqni ham yuzaga keltiradi.

## 3. "Sirli tasvir - yashirin belgi - yechim - estetik zavq" modeli

Adabiy topishmoqning badiiy mexanizmini shartli ravishda to'rt bosqichli model orqali ifodalash mumkin. Birinchi bosqich - sirli tasvir. Muallif javobni aytmaydi, balki o'quvchida savol uyg'otadigan manzarani yaratadi. Ikkinchi bosqich - yashirin belgilarni kodlash. Javobga olib boruvchi signallar matn bo'ylab tarqatiladi; ayrimlari ochiq, ayrimlari esa ataylab chalg'ituvchi bo'lishi mumkin

Uchinchi bosqich - yechim. O'quvchi belgilarni birlashtirib, ehtimoliy javobni topadi. To'rtinchi bosqich - estetik zavq. Topishmoqning haqiqiy badiiy qiymati ko'pincha aynan shu bosqichda namoyon bo'ladi: javob topilgach, avvalgi satrlar qayta o'qilganda, ularning ma'nosi yanada ravshanlashadi. Demak, yechim matnni tugatmaydi; aksincha, uni ikkilamchi talqin qilish uchun yangi eshik ochadi.

Shu sababli adabiy topishmoqni faqat “javobi nima?” savoli bilan o‘lchash to‘g‘ri emas. Uning poetik kuchi javobga eltuvchi yo‘lning qanchalik obrazli, mantiqan asoslangan va estetik jihatdan qiziqarli qurilganida ham namoyon bo‘ladi.

#### 4. Ramz va ko‘pma‘nolilik: topishmoqning semantik chuqurligi

Badiiy takomilning yana bir muhim belgisi - ramziylik. Birgina obraz turli kontekstlarda turlicha ma‘no kasb etishi mumkin. Masalan, “eshik” oddiy predmet sifatida ham, imkoniyat, tanlov yoki yangi bosqich ramzi sifatida ham ishlatiladi. “Yo‘l” harakat yo‘nalishi bo‘lishi bilan birga, hayot yo‘li yoki taqdir timsoliga aylanishi mumkin.

Adabiy topishmoqda ko‘pma‘nolilik javobning birgina qatlam bilan cheklanib qolmasligiga olib keladi. O‘quvchi topishmoqning literal javobini aniqlaganidan keyin uning ramziy qatlamini ham izlay boshlaydi. Shu jihatdan adabiy topishmoq kichik hajmli, ammo katta semantik sig‘imga ega janriy shakl sifatida namoyon bo‘ladi.

#### 5. Kompozitsiya va kitobxon faolligi

Topishmoqning kompozitsiyasi odatda ixcham bo‘ladi. Shunga qaramay, yaxshi qurilgan adabiy topishmoqda ekspozitsiya, belgilarni bosqichma-bosqich ochish, chalg‘itish va yakuniy ishora kabi mikrokompozitsion elementlar mavjud. Bu xususiyat uni kichik hajmdagi syujetga yaqinlashtiradi. Shu sababli topishmoq poetikasida “kitobxon shtiroki” alohida estetik kategoriya sifatida ko‘rilishi mumkin.

Bu xususiyat ta‘lim jarayonida ham muhim. Adabiy topishmoqlar o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, assotsiativ tafakkur, mantiqiy xulosa chiqarish va badiiy matnni talqin qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun samarali material bo‘la oladi.

#### 6. Milliy kolorit

Adabiy topishmoq milliy madaniyatning kundalik hayot, urf-odat, tabiat, hunarmandchilik va maishiy tasavvurlar bilan bog‘liq qatlamlarini ixcham shaklda saqlashi mumkin. Mahalliy predmet yoki an‘anaga ishora qiluvchi belgi matnning milliy koloritini kuchaytiradi.

Biroq milliylik faqat predmet nomlarida emas, balki obraz yaratish usulida ham namoyon bo‘ladi. Tabiatga munosabat, mehnat jarayonini tasvirlash, oila va jamoa haqidagi qarashlar, rang va makon tasavvurlari topishmoqning poetikasiga singib ketadi. Shu sababli topishmoqlarni o‘rganish folkloriy xotira va badiiy tafakkurning uzviyligini ko‘rsatish imkonini beradi.

#### 7. Zamonaviy adabiy topishmoq: transformatsiya va kreativlik

Zamonaviy ijodda topishmoq an‘anaviy savol-javob shaklidan chiqib, mini-dialog, monolog, she‘riy lavha, nasriy parcha yoki vizual-matniy kompozitsiya ko‘rinishlariga ham yaqinlashmoqda. Raqamli muhit esa topishmoqning interaktiv tabiatini yanada kuchaytirmoqda: javobni tanlash, izoh berish, bir nechta ehtimolni solishtirish va foydalanuvchini ijodkorlikka jalb qilish imkoniyatlari paydo bo‘lmoqda.

Bunday transformatsiyada janrning asosiy yadrosi - yashirish va topish mexanizmi - saqlanib qoladi. O'zgarayotgan jihat esa kodlash vositalaridir. Endi javob faqat so'zlar orqali emas, tasvir, tovush, tipografika, raqamli ishora va multimodal belgilar orqali ham yashirilishi mumkin. Bu holat adabiy topishmoqning yangi estetik imkoniyatlarini ochadi.

#### 8. Adabiy topishmoqlarni tahlil qilishning amaliy mezonlari

Adabiy topishmoqlarni ilmiy tahlil qilishda quyidagi mezonlar samarali natija beradi: 1) yashirilgan obyektning tabiati; 2) javobga eltuvchi asosiy va ikkilamchi belgilar; 3) metafora va tashbehlar tizimi; 4) personifikatsiya va ramziylik darajasi; 5) ritm, qofiya va tovush takrorlari; 6) kompozitsion qurilish; 7) matnning yakuniy estetik ta'siri.

Mazkur mezonlar asosida topishmoqning badiiy qiymatini birgina "qiziqarli yoki qiziqarsiz" kabi umumiy baho bilan emas, uning ichki poetik mexanizmlarini ochish orqali tadqiq etish mumkin. Ayniqsa, bir nechta topishmoqni qiyosiy o'rganishda qaysi belgilar an'anaviy, qaysilari individual-mualliflik xususiyatiga ega ekanini ajratish muhim.

Adabiy topishmoq - hajman kichik, badiiy imkoniyati esa keng bo'lgan janriy hodisadir. Uning badiiy takomili, avvalo, folkloriy an'anani saqlagan holda poetik ifoda vositalarini murakkablashtirish, konkret predmetni mavhum tushuncha bilan yonma-yon qo'yish, metaforik va ramziy qatlamlarni ko'paytirish, ritmik-fonik imkoniyatlardan foydalanish hamda o'quvchini faol talqin subyektiga aylantirish orqali yuzaga keladi.

Topishmoqning badiiy kuchi uning javobida emas, javobga eltuvchi estetik jarayonda ham mujassam. Sirli tasvir o'quvchida qiziqish uyg'otadi, yashirin belgilar tafakkurni harakatga keltiradi, yechim matnni qayta idrok etishga undaydi, estetik zavq esa ushbu jarayonni yakunlaydi. Shu ma'noda adabiy topishmoqni "kichik shakldagi katta tafakkur" deb tavsiflash mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda o'zbek yozma adabiyotidagi topishmoq poetikasini muayyan ijodkorlar asarlari asosida qiyosiy o'rganish, folklor topishmoqlari bilan adabiy topishmoqlarning lingvopoetik farqlarini korpus asosida aniqlash, shuningdek, raqamli adabiyotdagi interaktiv topishmoqlarning yangi janriy modellarini tadqiq etish istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi.

### Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristov N. A. O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari va folklor poetikasi bo'yicha tadqiqotlar.
2. Imomov K. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - Toshkent: Fan.
3. Jo'rayev M. O'zbek folklorshunosligi: janrlar poetikasi va an'ana masalalari.

4. Kamoljonova D, Osmondagi bolalik: ko'k ko'ylakli kakku -Toshkent: "Adabiyot uchqunlari", 2017. 30-b.
5. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari va folklor janrlari. - Toshkent.
6. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. - Toshkent: Musiqa.
7. O'zbek xalq ijodi: topishmoqlar, maqollar va boshqa kichik folklor janrlari to'plamlari.